

אברהם לבינסון: אברמוליה אבינו

שמי אברהם.

שלושה מבני-דורי, שמם אברהם.

ארבעתנו נקראנו על שם סבנו אברהם, מנוחתו-עדן.

סבנו אברהם הלך לגן-עדן בימי המלחמה העולמית. במלחמה העולמית קרו הרבה דברים גדולים, משמחים ועצובים, וביניהם הסתלקותו של סבי לגן-עדן. ברור שהוא יושב ונח בגן מפני שאמי שהקפידה בכבודו הוסיפה מנוחתו-עדן בכל פעם שהזכירה את אביה בדבריה. ברור היה גם שגן-עדן הוא מקום נחמד שבו הרבה אקליפטוסים וארנים וכלניות ורקפות ונהרות וטווסים וברבורים וזמירות וצדיקים, וכולם אוכלים ממתקים ושותים לימונדה קרה. שמחתי מאד שסבי יושב ונח לו בגן-עדן, אבל גם הצטערתי על כך. הצטערתי שהלך והשאיר אותי ללא סבא. טעם נוסף לצערי היה זה שגם את סבי יוסף, אביו של אבי, לא זכיתי לראות מפני שהלך לעולמו קודם לידתי. לא נאמר לי לאן בדיוק הלך סבי יוסף, אך קרובי מצד אבי אמרו שעליו השלום. ואם שלום לו, שלום גם לי. גם מותו שלו לא היה מהול בעצב אלא בצער שהנה נותרתי ללא סבים.

ובכן, היינו ארבעה אברהמים. כדי להבדיל בינינו קראו לנו בשינוי הטעמה ובכינויי-חיבה. אני שהייתי בכור האברהמים קראו לי אברם, אבל בני-דודי ובנות-דודותי של אבי, שהיו קרובים לי פחות מדודי ודודותי מצד אמי, הקפידו לקרוא לי אברמיוסף, בהדגשת ה"יו" של יוסף, כמו להבטיח שאני שייך בעצם לחלק שלהם במשפחה. צר לי להודות שכפילות-שם זו הרגיזה אותי. היה בה גם מין ריח של היישוב הישן, שהיה יותר עני ועלוב ופחות יפה ורענן מבני ה"עליה" השניה והשלישית. הושי אמרו לי שמוטב להצניע את העובדה שאבי נולד במאה-שערים, שהייחוס האמיתי שלי נובע מכך שאמי ומשפחתה הגדולה באו מרוסיה.

לבני-דודי האברמיים קראו לאחד אברהם, לשני אַייפי ולשלישי אביק.

אברהם, שנקרא תמיד בה"א מתמשכת אברהההם, היה צעיר ממני בכמה ימים. כמוני נולד גם הוא בירושלים, אך בעודו פעוט ירדו הוריו עם אברהם ואחיו הצעיר ממנו מצרימה לשבור שבר. באלקסנדריה גידל אביו שפם נאה ואמו עדתה עגילים. שם נולדה להם בת-זקונים עם עגילי-זהב זעירים. היה להם במצרים אפילו משרת לבוש שמלה לבנה ארוכה ולראשו תרבוש אדום. אחרי ששברו שבר חזרו ארצה עם השפם, העגילים והילדים, התישבו תחילה בהיפה ואחר-כך בתל-אביב. בתצלומים ששלחו ממצרים נראָה אברהם תמיד רציני, מסורק ומכופתר. ובאמת, בבואו ארצה נתגלה לי בן-דוד שפולו כפתורים. שני כפתורי-צדף גדולים ולבנים קישטו את חזית מכנסיו השחורים. מכפתורים אלה עלו זוג כתפיות-קטיפה שחורות. חולצתו היתה לבנה ועליה

שני טורים של כפתורים קטנים מבריקים. אפילו לנעליו היו כפתורים. נער מכופתר שלא פרח, ומעולם לא התפרחת. אביו, שהיה בא לבקר את אמי אחת לכמה חדשים, עוד בשבתם במצרים, היה מדבר תמיד בשבחו של אברהם ומספר כמה הוא טוב וחסם, ואיזה ציונים טובים הוא מביא מבית-הספר, ואיך הוא מדבר עברית רהוטה וצרפתית מתנגנת וערבית מתגלגלת, ואיך הוא פשוט גאון-הדור. אין פלא שהשתור-קקתי לתקוע בו כמה מכות טובות. חשק זה אך גבר כאשר התישבו בחיפה והתשבחות נשמעו תכופות יותר. לחג-הפסח היו מגיעים לירושלים, ואברהם המכופתר היה מפגין את ציוניו המשובחים בפני דוד בנימין ודודה פרומה-הורי, דוד זה ודודה זו. לפני כל שם של מבוגר היה מקפיד להקדים "דוד" או "דודה" נימוסיים, גם כאשר קירבת-המשפחה היתה של שלישי-בשלישי. אבל, עם כל החשק, קשה היה להרביץ לאבר-הההם. רק מצאת אפשרות להתחיל במשחק או בשיחה שכל ייעודם לגרום ריב ומהלומות, מיד היה הברנש המכופתר הזה רץ אל אביו או אל אמו, מזמר להם מין משפט ארוך וסתום בצרפתית, וסמוך לכך היה שפמו של אביו מזדקר, שפתיו מתהדקות ועיניו יורות זיקי-זעם. זו היתה התגלמות של "עין-הרע". לעומת הדוד הנזעם והמפחיד, היתה אמו של אברהם משתפכת במבול של דיבורים על אהבה משפחתית הדדית בין בני-דודים נחמדים, מה-עוד שאברהם שלה כולו אהבה, חמודות, חכמה, יופי, מותק, נופת-צופים... טינופת. חבל שלא קראו לו אלפונסו או אלברט.

אייבי, שהיה צעיר ממני בכמה חדשים, גם הוא נולד בירושלים. שמו בא לו מפני שהיה בן יחיד ומפני שעשה כמה שנים עם הוריו מאוסטרליה. אייבי חזר ארצה בהיותו בן שבע-שמונה, לראשו תלתלים יפים ופניו מחייכים. כשנפשקו שפתיו אמנם נתגלו טורי שיניים קטנות שכמה מהן חסרות, ולשפתו העברית גשתרבבו כמה מלים משונות, אלא שמיד היה לי כאח, שותף נאמן למשחקים רבים. בשבת של חורף, למשל, היינו משחקים שח. היה זה משחק-שח ולו חוקים שהמצאנו תוך כדי משחק, והוא חרג מששים-וארבע משפצות הלוח. אצלנו התנוססו הצריחים על כרי הספה, הסוסים הגיחו מקפלי השמיכה, הרצים התמרדו במלכה. הקרב נמשך גם לאחר מות המלך עד לחייל האחרון, ולא פעם הסתיים בהתגוששות על השטיח. בשבתות של קיץ היינו לוקחים חבל-כביסה ומקלות של מטאטאים ויוצאים למחצבה עזובה ליד שג'ר כדי להעפיל אל הצוקים, ממש כמטפסי-ההרים המושלגים שבראינוע.

אמו של אייבי, אחותה הצעירה של אמי, היתה חולת-לב. על אף סלידתי מפני מחלות וחולים, היתה אהובה עלי מכל דודותי. אנו היינו מרבים לבקרה בימי-חול, והם היו מרבים לבקרנו בשבתות. לעתים היו באים ביום-ששי ומבלים שבת שלמה בביתנו. מפני קירבת הגיל, היה אייבי קרוב אלי מאד. יום אחד, כשסיפרתי לו על צערי שאין לי אפילו סבא אחד, הסכים שסבו, אב-אביו, יהיה גם סבא שלי. אמנם היה זה סבא, אלא שזקנו קצר וגולה גדולה היתה לו על ערפו. מפני שהיה גר בצפון תל-אביב, ובחצרו פרות שהיו נזקקות לחליבה ולטיפולים אחרים, מיעט לבקר בירושלים. גם כשביקר אי-אפשר היה לדבר עמו, גם מפני שדיבר אידיש בעיקר. בכל-זאת אימצתי

אותו בשמחה. אולי מפני האידיש, ואולי מפני כבודו של סבנו-אברהם-מנוחתו-עדן, קראנו לו זיידא.

אביק, שהיה הצעיר באברמים, נולד בקיבוץ בעמק וגדל בקבוצה בגליל התחתון. דודי מן הגליל היה בא אלינו עם שני בניו לחגים. בערב-פסח היו באים ומביאים אתם דג ענק שקישקש באמבטיה, תרנגול או שנים, עשרות ביצים טמונות בסל מרופד בקש, וקופסת-פח עגולה וגדולה מלאה דבש. דודי הגלילי היה רחב-כתפיים, זקוף, בעל-כוח ובעל-גוף, אך ידיו היו קטנות וזרירות. בהיותו הצעיר באחי אמי, אך טבעי היה הדבר שעזר לה בקיצוץ ירקות, בקירצוף הדגים, בתיקון ברזים, ובעבודות בדק-בית שהיו מחכות לו מביקור אחד למשנהו. בנו-בכורו של דודי היה צעיר ממני, ואפילו מאיבפי, אבל חזק היה, בעל שרירי-ברזל ושער מקורזל. את גבורתו היה מפגין ברעש ובמהלומות, אך על-הרוב היה מתכנס לתוך עצמו, משתתק ומסתגר. שעות תמימות היה יכול לרפץ על בטנו בפינת השטיח, משפשף את רגליו היחפות זו בזו ואת שתיהן יחד בקיר הספה, וראשו תקוע בספר הגדול, "מאה-ואחד סיפורים ואגדות". אמרו עליו שהוא דומה לאמו, שהיתה גרושתו של דודי ובכל-זאת ידידה של אמי. ראיתי בה אשה רעה. בנה, הדומה לה, סופו להידרדר ולהיות רע. לעומתו היה אביק הצעיר שייך למשפחה. במשפחתנו נולדו הבנים תחילה, ורק אחרי שכל אחיה ואחיותיה של אמי הקימו להם בנים החלו בבנות. אביק היה הצעיר בבנים והקטן באברמים. על אף הבדלי הגיל היבבתי את אביק הקטן, והוא החזיר לי חיבה. בביקורי בקבוצה היה דואג לפלח בשבילי קלחי תירס, רימונים, תמרים ושאר מטעמי האדמה. חרף אטימותה של חברת-הילדים בקבוצה היה אביק מכניס-אורחים נלהב, ואפילו דירבן את האחרים לקרב אותי לחברתם.

*

על ארון-הלילה שליך מיטתה של אמי היתה ניצבת תמונה של סבתי. סבתי זו היתה היחידה מארבעת זקני שזכיתי לראות בעיני. שני זכרונות לי ממנה, שניהם חרפיים. באחד אני עומד לידה, היא יושבת, פי פעור והיא ממלאתו תוכן קמחי ומתקתק של ערמונים מבושלים. עד היום אני מבקר ערמונים מבושלים על ערמונים קלויים. הזכרון השני אינו מתקתק. יום-חורף חשוך, אמי ואחד מדודי חוזרים מן הגשם שבחוץ, נכנסים לפרוזדור האפל שהוליך לחדר-האורחים, ואמי מבשרת בקול מתפח שסבתי מתה תחת ידיו של דוקטור שפסלבוים בבית-החולים ואלאך. שנים רבות ראיתי את דוקטור שפסלבוים, שפניו היו כעוסים תמיד, כהתגלמותו, או כנציגו האישי, של מלאך-המוות עלי-אדמות. עד היום, בתום קריאת ההגדה-של-פסח, אני שמח שהקדוש-ברוך-הוא מעניש את מלאך-המוות, ואני חושב על שפסלבוים.

דמותה של סבתי נחרתה בזכרוני, לא מן החיים אלא מצויר שאחד מדודי העלה על אריח-חרסינה. האריה היה נתון במסגרת-עץ חומה וניצב על שולחן-הלילה של אמי. לימים נפלה התמונה ונסדק האריח. אך סבתי הסדוקה, ששבים לבן לראשה, לחייה מלאות ופניה קמוטים, הוסיפה לחייך נוגות אל נכדה וטעם ערמונים עלה בפני אחת

ממגירות המזנון בביתנו היתה מלאה תמונות ותצלומים של דודים ודודות, בני-דודים ובני-דודות, מצד אבי ומצד אמי, ידועים לי ושאינם ידועים לי, כאלה שמאחרי דמותם סיפור משפחתי, וכאלה שאין כל סיפור מאחריהם. אחת התמונות, בצבע חום, מודבקת ללוח-קרטון מקושט, היתה תמונה של משפחת אבי. המשפחה התיצבה לפני הצלם. ברקע מסך-קטיפה, מלפנים יושבת סבתי על כיסא, ומפני שסתומת-עין היתה נראתה קורצת ושמחה. לידה עומד אבי, לראשו כובע רחב-תיתורה וזוג פיאות מפאר את לחייו. היו שם גם אָחיו, השנים שהלכו לאמריקה, ואחיותיו, שהלכו לעולמן, בצמות ובשמלות-פסים. מאחור עומד סבי יוסף, איש זקוף לבוש קפטן מפוספס וזקן קצר מעטר את פניו, עיניו בהירות ושטריימל דק לראשו. השטריימל נטוי טיפ-טיפה הצדה בתנוחה ששיותה לו צעירות ואפילו קונדסות. בכל התמונות שבמגירה לא היתה אפילו אחת של סבי אברהם.

משונה שמעולם לא תיארו ולא סיפרו את מעשיו של סבי אברהם. אמי, אחיה ואחיותיה הסתפקו במלים מנוחתו-עדן. ממה התפרנס? מי במשפחה ירש את תווי-פניו? האם עשיר היה? או שמא קבצן?—לא רמז ולא מלה.

ידוע לי שמנוחתו-עדן עלה עם בניו ובנותיו מליטא שקראו לה רוסיה ובא לירושלים. ידוע לי שהמשפחה היתה גרה בבית ליד רטיסבון, בקירבת "בצלאל". בבצלאל גר הפרופיסור שץ, שהיה אחי-סבתי. ברור לי שסבי היה איש אדוק או צדיק. ראשית, מפני שמנוחתו עדן, ושנית, מפני שידעתי שני אנשים שהיו חבריו, אָחיו למסע האניה, ושניהם אדוקים. האחד רב אריה, יהודי חם, קטן-קומה אך רחב-לב, גופו רחב וחיוכו רחב, אף לו רחב ושפתיים רחבות, וקולו שקט ומרגיע. כאשר שמעתי על למ"ד-ו"ו צדיקים נסתרים שבזכותם העולם קיים, ידעתי בלבי שרב אריה הוא אחד מהם. החבר השני היה יהודי ארוך וצנום שהיה סר לביתנו בכל ערב-שבת כשהוא נושא שני בקבוקים נתונים בסלי-נצרים ומלאים חרדל לשבת. שני מיני חרדל היו לו, אחד צהוב והשני שחור, ואמרו שהשחור חריף יותר. הוא מעולם לא הכריז על מרפולתו כדרך הרוכלים. תמיד הופיע ביום-ששי בשעות הצהריים, לבוש קפטן שחור, לראשו כובע שחור רחב-תיתורה ומתחת לזקנו הדק הציץ צוואר ארוך עטוף צעיף אפור. שלא כדרך החלבן שהיה יוצא משכן אחד ונכנס אצל שכן שני, היה רב חרדל סר רק לבית אמי ובצאתו נעלם מעבר לפינה. אבי אמנם טען שחרדלו הצהוב של רב חרדל חסר כל טעם וריח, אלא שריח לא היה כאן בכלל—נאמנותה של אמי לרב חרדל היתה מעל לכל טעם. בנאמנותה, ובעיקר ברב חרדל עצמו, היתה מידה גדולה של מסתורין שהעידו על עוד אחד מלמ"ד-ו"ו צדיקים. ברור היה לי שלקבוצת למ"ד-ו"ו השתייך גם סבי קודם לכתו לנוח בגן-עדן.

רב אריה ורב חרדל עזרו לי לצייר לעצמי את דמותו של סבי. כמותם לבש סבי קפטן ארוך ושחור, ובשבת חבש שטריימל לראשו. הוא דיבר אידיש ועברית במבטא ליטאי. ברור שהיה עני, אך לא הילוכו ולא מלבושו לא יכלו להעיד על עניו. ברור שעסק בעיקר במצוות ובמעשים טובים. ברור גם שלא היה רחב-כתפיים ונמוך-קומה כרב אריה, שחייכני היה וטוב-לב, שאילו היה כזה לא היה מסתלק ומשאיר את כל נכדיו

בלא סבא. מן הסתם דמה יותר לרב חרדל, הנעלם מדי ערב־שבת מעבר לפינה. כך נצטיירה בדמיוני דמות של אדם זקוף ורזה, בעל זקן ארוך, שמצחו גבוה, פניו רציניים וחיוורים, לבושו ללא רבב, חוסך במלים וממעט בצחוק, עסוק בתפילה ולומד בעמידה לפני "סטנדר" מעץ. אפשר שהיה סבי יוצא לפנות־בוקר לבית־הכנסת במשכנות שאננים, שבה גר רב אריה, או לבית־הכנסת בשכונת הפנסת, שבה גר רב חרדל, ואולי היה צועד ברגליו הארוכות עד לכותל המערבי שהוא קדוש מכל בתי־כנסת שבעולם. דמות זו של צדיק נסתר התאימה גם למצבת קברו שבהר־הזיתים.

כיום הכל יודעים שהר־הזיתים והר־הצופים רכס אחד הם במזרח ירושלים, אבל בימי ילדותי היו אלה הרים שתהום ביניהם. אפילו הדרך אליהם היתה שונה. להר־הצופים נסעו באוטובוס מרווח שיצא מרחוב המלך ג'ורג'. היו נוסעים לשם בטיולי בתי־ספר כדי לבקר בגן הזואולוגי (להבדיל מסתם גן־חיות, שהיה רק בתל אביב), להצגות באמפיתיאטרון (שהיו בדרך־כלל שילוב של נאומים וריקוד של להקת רינה ניקובה), היו מטיילים בגן הבוטאני, משחקים בין עצי־האורן ומשקיפים אל ים־המלח. בצפונה של הר־הצופים היתה חורשת הגבעה הצרפתית, שבצלה הקריר היו נחים מטיילים שעלו להר־הצופים ברגל. ליד הגבעה הצרפתית נמצא בית־הקברות האנגלי של חללי מלחמת־העולם, שהיה שופע פרחים צבעוניים ומרניני־לב ונראה מסודר כגדוד חיילים במיסדר צבאי. מפני היופי יכולתי כמעט לשמוע את נגינת המארשים ואת חמת־החלילים שהיו מלווים את הצבא הבריטי במיצעדיו. בדרום ההר נבלעה הדרך בחורשה אחרת, שמאחריה הציץ מגדל אוגוסטה־ויקטוריה, שם דר פעם הרברט סמואל שהיה הנציב הראשון־ליהודה, כאשר היו לאנגלים מנהיגים ישרים כמו בלפור. עד כאן הר־הצופים שפולו שמחה. אמרו שאחרי אוגוסטה־ויקטוריה יש כפר ערבי שנקרא א־טור או טור־מלכא. מגדלי טור־מלכא נראו במרומי הר־הזיתים, אלא שחומת־אבן וחניץ נפשי הפרידו ביניהם לבין הר־הצופים.

הר־הזיתים הגיעו בכרפרה בת שני סוסים או באוטובוס צר ורוטט ממחנה־יהודה. הר־הזיתים היה הר רציני וקדוש ונורא. לא חורשות ופרחים היו בו אלא חומות ומצבות, לא צחוק וריקודים אלא בכי ודמעות. להר הזיתים היו אמי, אחיה ואחיותיה עולים לפחות פעמיים בשנה—פעם בעיצומו של חורף, בתחילת שבט, ביום־השנה למות סבתי, ושוב בראש־חודש אלול, בלהטו של קיץ, כהכנה לימים נוראים. אני והשתוקקתי להתלוות אליהם. ראשית, מפני התענוג שבנסיעה, שנית, מפני ביטול הלימודים, ושלישית, מפני שבהסכמתם לקחתני עמם היה משום אישור למעמדי כבכור האברהמים. מאין מקום בכרפרה פנימה הייתי יושב יחד עם אחד מדודי ליד העגלון כשהרוח מפה בפני. שיא התענוג שבנסיעה היה בירידות. בדרך היו שני מורדות תלולים, אחד ברחוב הנביאים, מ"הדסה" הישנה ועד שער־שכם, והשני ממגדל־החסידות שבחומת העיר, מול מוזיאון־רוקפלר, עד לגינת גת־שמנים שבקדרון. מגת־שמנים היתה העגלה עולה לאטה במעלה דרך־יריחו ונעצרת בחריקה ובפקודת

העגלון בשולי הפביש. משנכנסנו לשטח המגודר בחומת-אבן היה הר-הזיתים מתגלה בכל מוראו. הר שלם מרוצף מצבות-אבן. רבבות של מצבות עבריות, מימי אבשלום ועד ימינו, גדוד עצום של יהודים השוכבים בדומיה ומחכים לבואו של משיח. כשיבוא משיח יקומו מקבריהם, ינערו עפר מתכריכיהם וכאיש אחד יצעדו אל הר-הבית שמנגד, להשתתף בחגיגה אחת גדולה שלא יהיה לה קץ לעולמים.

בימי שבט היו השמיים מכוסים בדרך-כלל ענני-גשם אפורים וכבדים; בימי אלול היה באוויר ערפל של חום מעורב באבק והשמיים היו אפורים. בשביל-עפר אפורי היינו עולים מן הכביש אל קברה של סבתי. מבעוד-יום היתה אמי מעבירה את תמונת סבתי מארון-הלילה למרומי המזנון בחדר-האורחים, ליד התמונה העמידה מגורה קטנה שדלקה כל הלילה והרקידה צללים ארוכים ומשונים על תקרת החדר וקירותיו. מרגע שהגיעו אל מצבתה של סבתי היו הנשים פורצות בבכי מלווה מלל חרישי באידיש. אפילו דודי מן השפלה היה מקנח את אפו ומוחה עיניו שהאדימו עד שהיה מוציא מפיסו סידור קטן ואומר תפילת-לחשים ארוכה. רק דודי מן הגליל היה עומד וידיו בכיסי מכנסיו, קאסקט שמוט לראשו ועיניו כמו מחפשות מקום מסוים בנוף. לאחר מות אמו של אייבי כרו את קברה בצמוד לקבר סבתנו. מאז היה גם אייבי עולה להר-הזיתים, ואז היה גם דודי מן הגליל מוחה דמעות מעיניו בגב ידו האחת וידו השניה מונחת על כתפיו הרוטטות של אייבי. לאחר שהזילו את כל דמעותיהם ליד קברי סבתא והדודה היו פונים קצת צפונה אל קברו של הדוד, פרופיסור ש"ץ, מבצלאל. תלמידיו העמידו לו מצבה מפוארת עם אבנים מעוגלות וכתבות ארוכות יאותיות בולטות. לידו היה קברו של בן-יהודה, שסביבו גדר-ברזל יפה. בקירבתם במה גדולה שהיתה קבר-אחים של חללי חברון במאורעות תרפ"ט. החללים נקראו בפי כל קדושים. באותה חלקה היו עוד קברים של חללי מאורעות. על מצבותיהם של הקדושים היתה חרוטה המלה הי"ד. עדיין לא ידעתי כי אלה ראשי-תיבות ל"השם יקום דמו". הייתי משוכנע שזו המלה יד כמו ביד-אבשלום, ממש כמו שהמלה תנצב"ה פירושה מצבה. אלא שלמצבת הקדושים קוראים היד, ולמצבתם של נפטרים פשוטים תנצבה.

ליד תנצבתו המפוארת של הדוד עמדו כולם זקופים, אולי מפני שהמצבה היתה גבוהה מאד. אמי, אחיה ואחיותיה קראו לו הדוד, בה"א הידיעה. הגיסים, הגיסות והמכרים קראו לו הפרופיסור, גם זה בה"א-הידיעה. הדוד נחשב ראש השבט, מקור לגאוות ייחוסנו המשפחתי. זכור לי שתלמיד מבצלאל נשלח בריצה אל אמי להודיעה שבבצלאל נתקבלה טלגרמה שהפרופיסור מת משבץ-לב בחוצלארץ, כמו שזכורים לי גם הימים היפים לאחר-מכן, כשמכופדי ירושלים באו לביתנו להביע צערם על מות הדוד. עודי זוכר שהודיעו בעתונים כי ארונו של הפרופיסור יגיע מן הגולה לקבורה בירושלים. לא סתם אלונקה של ברזל ועץ של הלוויות פשוטות, אלא ארון כיאה להדוד. לא סתם מצבת-קבר אלא יצירה מפוסלת ומקושטת כיאה להפרופיסור. לעומת גאוותה של מצבת הפרופיסור היתה מצבתו של סבי אברהם שפופה מאד במורד החלקה: כל-כולה מישטח-אבן חלק, שקצותיו אף לא סותתו למלבן ישר-

צלעות. עמדנו ליד קברו בדממה לאחר שרוב הדמעות המשפחתיות כבר נשפכו על קברה של סבתי. הדוד שוב הוציא סידור מפיו ולחש תפילה קצרה. הכל התכופפו, הניחו אבן קטנה בשולי המצבה, והיו מוכנים לחזור לכרכרה שהמתינה בכביש יריחו. שפיפות מצבתו של סבי אברהם עוררה את סקרנותי. לימים למדתי לדעת שרוב בני ירושלים זכו למצבות צנועות למדי. היו מצבות שגדלן כגודל אריח-רצפה של אבן דיר-יסין, והצבע שבאותיות החרותות עליהן דהה מפבר. כנראה לא היו בני ירושלים מצטעצעים בקברים. אבי, למשל, לא היה הולך אל קברות הוריו, וממילא לא לקחני לבקר אצלם. ביום-השנה הסתפק באמירת קדיש בבית-הכנסת, וגם זאת בקיצור, כשהוא מבכר את תפילת מעריב שהיתה קצרה משחרית. לעומת השלמתם של בני ירושלים הוותיקים עם גורל האדם שסופו עפר, ואולי מפני שעצם הקבורה בהר-הזיתים נחשבה בעיניהם זכות גדולה, הקפידו בני משפחת אמי על כבודם של בני-משפחתם שבהר. הדבר לא נבע ממניע דתי, כי אף אחד מבניו ובנותיו של סבי לא דיקדק במצוות, אלא מהרגשה של שייכות משפחתית.

לאחר הטכסים ליד הקברים היה דודי מחזיר את הסידור לכיסו, מוצא משם צנצנת צבע זעירה ומברשת קטנה, ומשחיר בעדינות את האותיות החרותות על גבי המצבות. מפני שפיפותה של מצבת סבי היה דודי כורע על ברכיו, ידו השמאלית תומכת את גופו והימנית צובעת את האותיות. עמדתי מעליהם וחשבתי שזה ענשו של בן שלא דאג להעמיד מצבה גבוהה לאביו. האב אמנם מת בימי המלחמה הגדולה, כאשר בקושי סיפקו החיים את צרכי החיים ולא הספיקו לטפל כראוי במתים. אבל בן הוא בן, ומצוות כיבוד-אב חשובה ומחללה בר-עונש. רעיון העונש נדחק הצידה ברגע שקם דודי והלך לצבוע את האותיות על קבריהם של בני-המשפחה האחרים.

נשארתי עומד ליד קברו של סבי ומסתכל איך הצבע השחור מתנוצץ על מישטח האבן הוורודה-הפתומה-האפורה והעמומה. פתאום שוב לא היתה האבן מצבה והפכה מכסה פתחה של מחילה תת-קרקעית. באותו רגע בטוח הייתי שאילו קמו בי עוז וכוח לגולל את דלת-האבן הגדולה הזאת היה מתגלה לעיני בור עמוק וישר, שבקרקע-עיתו הוא הופך מנהרה הנמשכת מערבה אל מעבר לנחל קדרון, אל חצר המקדש שמנגד. ברור היה לי שסבי הצדיק לא השאיר את גופתו בקבר מלא עפר אלא ברגע שסתמו את הגולל קיפל תכריכיו לתגא יפה. הוא התעטף בטליתו הגדולה, כשעטרתה רקומת-הכסף מונחת מעל מצחו ככתר, שולי הטלית נחים בקיפולים יפים על כתפיו והציציות תלויות מלפנים ומאחור כפעמונים. וכך צעד לו סבי אל גן העדן למנוחה. הגן חייב להיות במורד נחל קדרון, אולי תחת שיפעת העצים שבעין-רוגל. בבוא היום יסיים מנוחתו, יחזור למנהרה, ובמעלה הר-הבית יצעד אל הכיכר הגדולה והמרופפת בין המסגדים ועצי-הברוש שבחצר המקדש. שם, בחגיגה המונית מתמדת, ייפגשו בני-המשפחה החיים, שיבואו ממערב בדרך שער-יפו, עם קרוביהם המתים שיבואו ממזרח בדרך שער-הרחמים. אז גם ייפגשו כל האברמים מכל הדורות. בעוד אני עומד ומדמיין לי את דרך המנהרה שבין האבן השטוחה והר-הבית, קראו לי אמי וקרוביה, שהגיעו בינתיים עד שער בית-הקברות. אולי היתה קריאה זו אות

שהסתיים הביקור המשפחתי, ואולי חששו שאני מתעצב יתר על המידה על מות סבי וסבתי. לבטח לא שיערו שברגעים אלה הייתי שרוי בשמחה גדולה. כאשר חזרנו לכרכרה וזו החלה בירידה המהנה לגת-שמנים ישבתי בין דודי לעגלון והתענגתי לא על מראה אחוריהם המקפצים של הסוסים אלא על הרעיון של שמחת ימי המשיח.

*

אינני יכול לזכור מתי שמעתי לראשונה על אברהם אבינו. נדמה לי שבעודי ברחם אמי התוודעתי אל דמויות כאברהם, יצחק, יעקב, דוד, שלמה, מתתיהו והרצל, שכולם היו בעלי זקנים ארוכים—אל יהודה הארי, יהודה המכבי והשומרים בגליל שהיו כולם בעלי שפמים—ואל טרומפלדור שהיה ללא זקן, ללא שפם וללא יד. תמיד היה ברור לי שכל אלה הם בני משפחתי הגדולה ושאברהם אבינו הוא החשוב שבהם. סבי אברהם נקרא על שמו ממש כמו שאני ושלושת בני-דודי נקראנו על שם אברהם סבנו.

אברהם אבינו, כאברהם סבי, נולד בארץ רחוקה אי-שם בצפון מחוץ למפת-הקיר של א. י. ברור. כיהודי שבא מן הגולה הבש בשבתות ובחגים שטריימל וטלית, אבל כגיי-בור עטה עפאיה רחבה וכפייה גדולה ועבה כמו אנשי "השומר" וציוריהם של אנשי בצלאל, להבדיל מאותה כפייה דקה ועלובה של הפלאחים מליפתא או מקולונייה. ובכן עומד לו אברהם אבינו, בתלבושת אנשי בצלאל, בקצה העליון הימני של מפת-הקיר הגדולה של ארץ-ישראל. רגלו הימנית קדימה, רגלו השמאלית נטויה לצד. רצועות סנדליו מבליטות את שרירי רגליו הנגלות מן הברכיים ומטה, מתחת לעפאיה-טלית. בידו האחת מטהו הארוך, וידו השנייה נחה על בטנו השטוחה, אגודל באבנט הרחב. מבעד לשיפולי העפאיה מציצה ידית של שפריה דמשקאית שנרתיקה המשובץ אבנים טובות חבוי באבנט. בלהב השפריה חרוטים ציורים תמימים ותוסם רעל חריף. מתחת למצחיית הפפייה זוג עיניים חודרות המשקיפות ממרומי הגליל על כל ארץ-כנען, הארץ המובטחת. כך עומד לו אברהם אבינו ומנסה לספור את גרגרי-החול שבחוף-ימה של תל-אביב, ואת כוכבי-השמיים שמעל ירושלים, כדי לאמוד את מספר צאצאיו בני אברהם-יצחק-יעקב לדורותיהם. בין גרגרי-החול וכוכבי-השמיים ראה אברהם אבינו את אברהם סבי. אולי גם הבחין בארבעת הנכדים הנושאים את שמו, אברהם, העברי הראשון שבא לרשת את ארץ כנען.

כמעט באותו מקום במפה עמד גם טרומפלדור. רגליו במגפיים, הימנית לפניו קדימה והשמאלית נטויה לצד. שוקיו במכנסי-רכיבה, ידו האחת חסרה ולכן אינה אוחת במטה, אך ידו השלמה נחה על בטנו, אגודל בחגורת-העור של סרבלו. בחגורה תקוע אקדת מאוזר, מתחת למצחיית כובעו הצבאי זוג עיניים חודרות המשקיפות על הארץ המובטחת. טרומפלדור קורא בקול גדול הנשמע מתל חי בצפון ועד לשרידי המחנות של הגדוד העברי באל-עריש—"טוב למות בעד ארצנו". מאחריו עומדים גיבורי "השומר" והקדושים והקדושות שנפלו בתל-חי. גם מאחרי אברהם אבינו עומדים אנשים, עבדיו לבושי עפאיות, בעלי זקנים קטנים הממונים על הצאן והגמלים, וליד

שרה אָמנו, אָמהותיה, להקת נערות רוקדות שכל אחת מהן כד מים על ראשה, תוף-מרים בידה ושדיה הקטנים נבלעים בקפלי גלימתה הרחבה. להקת הבנות שרה בקול חד ובצליל מתמשך "מה-יפים הלילות בכנען" במנגינה של גורוכוב. כנען, מכורתו ומולדתו החדשה של אברהם אבינו ואהבתו של יוסף טרומפלדור, כמה יפה היא דווקא בלילה, כשחום היום פג והשמיים מתהדרים במיליוני טריליונים של כוכבים נוצצים ובירח-ענק דמוי אשפולית בשלה. בלילות-ירח נראות שכונות ירושלים טהורות, סלעי הגבעות כעדרי צאן, ההרים שקופים כמעט, וים-המלח מציץ מביניהם בנוגה כסף עמום. יש להם ללילות כנען אפילו ריח בושם משלהם. בלילות כאלה הייתי אוהב להתגנב לבדי החוצה. כך אני יושב על האבן הגדולה של הבור שבלב השכונה, סופר ומונה את הפוכבים שבשמיים. תוך כדי ספירה אני מתבלבל מן הריחות הנפלאים, מן הסלעים הזוחלים מצירצור הצרצרים וקירקור הקרפדות, עד שאני מניח ל־ספירה ומתענג עד לצמרמורת על המראות והקולות והריחות. אין יפה מארץ-כנען בעולם כולו.

בסוף הקיץ נראים בשבילי-הר בשומרון וביהודה פלאחים הצועדים אחרי חמורים עמוסים ענפים וזרדים להסקה. בימי ילדותי היו בודדים מהם מביאים בתחילת הסתיו מטעני עצים לשוק מחנה-יהודה, ורובם היו ממשיכים בדרכם לשער-יפו ונבלעים בסמטות השווקים שבעיר העתיקה. כך גם צעדו אברהם והילד יצחק אחרי חמורם העמוס בעצים, בדרך שער-יפו במורד רחוב-דוד, שבו ועלו להר-המוריה. בימים ההם היה ההר שומם ומלך שלם, מלכי צדק, ישב בעופל ליד שער-האשפות. בבואם אל הסלע הגדול פרקו אברהם ובנו את העצים ליד האבן הגדולה שבהר וערכום למזבח. כשהיה המזבח ערוך והעצים מסודרים זינק אברהם הגיבור על בנו הקטן, כפת אותו בחבלים, עקד אותו על העצים הערוכים, הוציא את השפריה מאבנטו והיה מוכן ומזומן להעלותו לקרבן. יצחק, הילד האומלל, צועק ובוכה ומתחנן, אבל אברהם מקשיח לבו. השפריה החדה נוגעת כמעט בצוואר הילד, ואז מתעורר אל-מלא-רחמים ושולח מלאך מן השמיים, ויצחק ניצל. אלא שאין אברהם נח מתאוותו עד שיתפוס אֵל מסכן שקרניו הסתבכו בשיח, והוא עוקד אותו ושוחטו בשפריה.

בכל סיפור העקידה נשאר אברהם בכפייה, ולא נתחלפה זו בשטריימל גם בעלותו להר המוריה. בכל סיפור העקידה נראה אברהם כאחד החלילים, הם המרצחים הפרועים מחברון ששחטו את ששים-ושבעה הקדושים והקדושות בתרפ"ט, אלה שהיד-אחים שלהם סמוך לתנצבה של סבי אברהם בהר-הזיתים.

*

ילד בן שלש או ארבע הייתי כאשר ביקרתי בחברון לראשונה, אך זכרוני מביקור זה נמחה כמעט ובחלקו שוחזר בסיפורי הורי לאחר שנים. הביקור היה, כנראה, למטרת נופש משפחתי: חברון, שהיא גבוהה מירושלים, גם קרירה היא ממנה. אבי לקח את בני-ביתו להתארח בחברון, בבית ידיד ותיק של אביו. ידידות זו בין סבי

יוסף לאפנדי מחברון יסודה בהיכרות עסקית. סבי יוסף היה קונה ענבים בחברון למאכלם או ליינם של בני מאה-שערים. כדי שלא להכשיל יהודים בענבי ערלה, חייב היה לדעת את הכרם והגפנים שמהם הוא קונה את ענביו. כדי לדעת את הכרמים, צריך היה להתוודע אל בעליהם. פגש את יוסף אפנדי, שנראה לו איש שדיבורו אמת ושלא ירשה לפלחים שלו לערב ענבים בערלות, ונעשו ידידים. ענבי חברון, שהם בהירים, גדולים ומוארכים ומתיקותם ממלאת את ציפתם ולא רק את עסיסם, אפילים הם. בשלהי הקיץ היה סבי יוסף הולך לחברון, יושב בבית ידידו יוסף, ממתין לבציר ונהנה מקרירות ההר. כך ביקש גם אבי לעשות. זוכר אני שביתו של יוסף אפנדי היה בית-אבן גדול, ובו אולם גדול, ובאולם שולחן גדול מכוסה מפת-קטיפה ירוקה, ועל השולחן מגורת-נפט גדולה ולה אהיל-בד עם תחרה. ליד דלת האולם עמד כד-חרס, שמצדו האחד זרבובית ארוכה ומצדו השני אוזן ועל פיו פיסת בד מצויצת חרוזי זכוכית ירוקה-כחולה. פיסת הבד שימשה כסות לפי הפד מפני חרקים וזבובים, והחרוזים הכבדים מנעו מן הרוח להעיפה. עוד זוכר אני מן העיר חברון שצעדתי בשוקיה כשידי נתונה ביד אמי ולבי מלא פחד מן הנשים לבושות-השחורים שפניהן רעולות. שמחתי על האגוזים שנמכרו בקליפתם הירוקה ותוכם היה לבן, רך ומתוק. סיפרו לי שגם עליתי אז בשבע המדרגות של מערת-המכפלה, אלא שהמדרגות לא נחרתו בזכרוני. כל זכרונותי מיוסף אפנדי הם שהיה זקן, קצר-קומה וקצר-זקן, לובש אירופית וחובש תרבוש ושמו יוסף אפנדי. בטוח אני שהתקרא יוסף אפנדי כי עד היום באכלי מנדרנינות אני זוכר את שמן העתיק, "יוסף-אפנדי", וממילא אני זוכר את האפנדי של אותו קיץ בחברון.

כאשר שמעתי על הטבח בחברון חששתי מאד שמא היה יוסף בין הרוצחים. שאלתי על אודותיו ואבי השיב לי שלא כל החברונים פורעי-פרעות. התשובה נראתה לי נכונה ורצויה, ומיד זכרתי שליוסף אפנדי היה תרבוש ולא כפייה.

*

עברו שנים ונשתנו מנהגים. משפחתה הגדולה של אמי פסקה מלעשות סדר-פסח-כהלכתו בבית אבי. ארבעת האברמים הלכו איש למעשיו ועשו איש לביתו. ירושלים נחלקה, חברון נדחקה. לב אמי נשבר במות אחי הצעיר ממני במלחמת-השחרור. הר-הזיתים התחלף לה בהר-הרצל, לשם היתה הולכת מדי יום או יומיים. עתים היה אבי מתלווה אליה, מתוך רחמים עליה או מתוך רחמנות על עצמו. כאשר הכריע הכאב את אמי, קנה אבי שני קברים בחלקת השפולים שבהר-המנוחות, המשקיפה על מדרונו של הר-הרצל. ביום-השנה הששי למות אמי נפטר גם אבי והלך אצל אמי. מדי שנה, בתחילת שבט, עולה אני אל קברם. לפעמים אני מביא בכיסי קופסת צבע ומברשת קטנה כדי לצבוע את האותיות החקוקות על מצבתם. צערי נתמקד במערב ירושלים ולא במזרחה.

במלחמת-ששת-הימים נפרצו שערי ירושלים. במזרחה של העיר נתמקדה שמחה. המונים חוגגים זרמו לכותל המערבי, עלו בהר-הבית, מילאו את סימטות ירושלים

ושוקיה – קיץ של שמחה, עליית-רגל גדולה, שנמשכה מחג-השבועות עד חג-הסוכות – וגם את בית-אל ושכם ויריחו ובית-לחם וחברון שבו לפקוד. שומרי-מסורת ומזלזלים במצוות, קרובים ורחוקים, נתבשמו באהבת ארץ-ישראל. לא יכולתי לעצור בדמעתי כאשר שמעתי שהר-הבית בדינו. דמעות-שמחה, על שזכיתי, זרמו ונתערבבו בדמעות-צער, על אלה שלא זכו. התמזגתי בהמון הסגוני החוגג בסימטות הכותל, הרגשתי עצמי טיפה בגל הגדול העולה אל הר-הבית. נדמה היה לי שהחלו חגיגות ימי המשיח. התמוגגתי משמחה, לבי דפק בעצמה עד שרקתי חישובו להתפקע. בצמא גמעתי וגימאתי קילומטרים רבים בין סיני לגולן. רוחות ההר ביהודה ובשומרון ייבשו את דמעות עיני הרעבות. ביקרתי בערים ובכפרים שבימי ילדותי נחשבו מצודות מרצחים וקיני פורעים, ואלה קיבלו את פני כשדגלים מתנוססים על גגות בתיהם. הדגלים, פיסות-בד לבנות-אפורות, כפיות שיצאו בדימוס, התנופפו ברוח כאילו הכריזו על קץ שיעבוד ותחילת גאולה. בבית-צור אשר בעלייה לחברון, למרגלות החורבה של מצודת המכבים, שמעו אזני "צור ישראל, קומה בעזרת ישראל ופדה יהודה". האגוזים הירוקים בשוקי חברון שרו את "גינת אגוז" של שלמה המלך. בצאתי מן הסמטות אל מערת-המכפלה זכרתי את תפילת-הלחש "ברוך אתה ה', מגן אברהם".

ראשון לארבעת האברמים שהלך אצל המשפחה בהר-הזיתים היה אייבי. הלך לחפש את קבר אמו, ומצא. בסוף הקיץ, לאחר החגים, הלך שנית בכוונה להקים מחדש את מצבתה. נתלוותי אליו. מצבת דודתי נשארה שלמה אלא שאבני-הבנין של הקבר נשדדו. אייבי דאג לרשיונות לבנות את הקבר מחדש. כשהוא מצויד ברשיון מתאים, עלה להר לשפוך בנאיי-קברים. ליד קברה ההרוס של דודתי עמד קברה של סבתי בחורבנו. בשעה ששדדו המחריבים את אבני הבנין, הפכו את אבן המצבה והשליכוה. כך היתה המצבה מוטלת בקועה לשנים ופניה למטה עד שבאנו, שנים מן הנכדים, הפכנו שבריה והנחנו אותם על עפר הקבר. כשהשלמנו את המלאכה נראתה מצבת סבתי שלמה, לבד מן הסדק שבין השברים המאוחים. דומה המצבה הסדוקה לאריח-החרסינה הסדוק, שעליו צייר דודי את דיוקנה שחיך אלי מעל ארון-הלילה של אמי. לאחר שנשתהינו שעה קלה ליד קברן, הלכנו בדרך המשפחה אל קברו של הדוד. קברו המפואר נתגמד קימעה מפני שייחוסו נשתכח ומפני שקומתנו גבהה, אבל הקבר עמד בשלמותו. לא מפני כבוד להדוד ולהפרופיסור ולא מפני שהמהרסים חסו על הפאָר, אלא מפני שאבנים מפוסלות אינן יאות לבנייה. מקברו הסמוך של בן-יהודה נשדדו גדר-הברזל ואבני-הבנין ומצבתו נותצה ונתערבבה בשברי מצבתו של בנו בכורו, "הילד העברי הראשון". בקבר-האחים של טבוחי חברון לא פגעו, אולי חששו מן היד הגדולה.

בתחילה נעלם מעינינו קברו של סבנו. קטע ממורדה של חלקת-הקברים נחפר כדי לבנות את המסגד החדש שבדרך יריחו. תחילה חשבנו שבין הקברים שנגס המסגד נבלע גם קברו, אך לאחר שנברנו בתילי העפר שערמו על הקברים הסמוכים לחפירה, גילינו את מצבתו שבורה לרסיסים. רק ראשה נשאר בשלמותו ועליו האותיות פ' נ'

ומתחתיהן ראשי האותיות ר'ב'י א'ב'ר'ה'ים'. מתחת לשברי המצבה לא מצאתי לא פתח פעור ולא מנהרה אלא עפר אפור ועשבים שקמלו.

אולי נתמלא הפתח שבקברו של סבי שפכי חפירה של יסודות המסגד. אולי המסגד עצמו חסם את המנהרה שהובילה לעדן, ואולי לא היתה המנהרה אלא מתעתועי דמיוני הילדותי. ואולי מנוחתו-עדן לא היתה אלא מטבע לשונית לאלה החוששים להעלות את המוות על שפתיהם. ואולי לא נח סבי בגן-עדן אלא פה בטמן ופה נשאר.

אולי ידעו אמי ודודי ודודתי על סבי דברים שלא רצו לגלותם וטייחו את זכרו בגן-עדן. יודע אני שעוד קודם בואם ארצה יצא הפכור שבדודי לאנגליה, ואחיו הצעיר ממנו נתפס למהפכה ואבד ברחבי רוסיה, ועוד אני יודע שסבי ניסה מזלו באמריקה ונעשה שם סוכן של גבינות הולנדיות, עד אשר בשנת תרס"ג קמו הוא, אשתו, שלש בנותיו ושלושת בניו הנותרים ובאו לירושלים. אינני יודע אם פורענויותיה ודלותה של רוסיה גרמו, אם החשש להמיר גולה מרה בגולה זרה, ואם כיסופי-אמת לציון. מתחילה ליד מאה-שערים ישבו אך משנוסד "בצלאל" באו לחסות בצלו של הדוד הנערץ הפרופיסור ועברו לגור בקירבתו, ליד מנזר ראטיסבון, הרחק מבתי-הכנסת ובתי-המדרש. אולי לא חסיד גדול היה סבי ואולי לא אחד מלמ"ד-ו"ו צדיקים אלא סתם יהודי שחי ומת בירושלים ונקבר בהר-הזיתים.

ובכל-זאת, סבי, שלא הותיר תצלום של עצמו, שמצבתו השפופה נופצה לרסיסים, זכה שארבעה מנכדיו ישאו את שמו. וארבעת האברהמים, שקטנים הם באמונתם, כמעט וזכו, ואולי יזכו באמת להיגאל משיעבוד מלכויות. ברוך מגן אברמ'ה, אמן.